

Márta Font

THE KINGS OF THE HOUSE OF ÁRPÁD
AND THE RURIKID PRINCES

Cooperation and conflict in medieval Hungary and Kievan Rus'

(Arpadiana 8.)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2021. 356 oldal

Font Márta az Árpád-kori magyar történelem egyik legismertebb és elismertebb mai kutatója, munkásságában pedig kitüntetett helyet foglal el a Magyar Királyság és a Kijevi Rusz, illetve az uralkodó dinasztiák, az Árpádok és Rurikok közötti kapcsolatok kérdésének vizsgálatára, amelynek önálló monográfiát szentelt (*Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged 2005.). Az olvasó e mű jelentősen átdolgozott, angol nyelvű változatát veheti kézbe, amely az Árpád-ház Program keretében jelent meg az Arpadiana-sorozat nyolcadik köteteként. Fontos azonban leszögezni, nem egy egyszerű tükörfordítással van dolgunk, hiszen Font Márta számos ponton kiegészítette korábbi munkáját az azóta eltelt időben folytatott kutatásai eredményeivel, valamint a történettudomány újabb megállapításainak felhasználásával. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az elmúlt két évtizedben a Kijevi Russzal és azon belül is a Haliccsal foglalkozó kutatások reneszánszukat élték, ami szükségessé tette a régi monográfia bővítését és újraforgalmazását. A könyv teljesen új ötödik fejezetében Font Márta legfrissebb kutatásainak eredményei olvashatók.

A könyv első szerkezeti egységében a szerző részletes betekintést nyújt a kútfők tanulmányozásának módszertanába, alaposan ismertetve a rendelkezésre álló forrásbázist. Elsőként a keleti szláv évkönyvirodalom tagjait veszi sorra (*A Kijevi Rusz első krónikája, Kijevi Évkönyv, Halics-Volhíniai Krónika*). A keleti szláv szövegek után, áttérve a nyugati kereszténység területére, Font a magyar elbeszélő és okleveles források mellett ismerteti a kutatás szempontjából fontos lengyel, cseh és egyéb nyugati forrásokat is, végezetül pedig a bizánci dokumentumok relevanciáját hangsúlyozza. A könyv egyik legnagyobb erénye, hogy a szerző összeveti a különböző területeken keletkezett forrásokat, és szembeeseti az olykor egymásnak ellentmondó, adott esetben egymásról mit sem tudó tudományos munkákat, majd a fentiek mérlegelése alapján saját szintézist hoz létre.

A könyv első nagy fejezetében (*Házasságok, szövetségek és hadjáratok*) a szerző a kezdetektől vizsgálja a keleti szláv és a magyar előkelők érintkezéseit. Ezekről a honfoglalást megelőző elszórt híradásokból értesülünk elsőként, és ezt követik a magyarok Kárpát-medencébe érkezéséről, valamint a Szvjatoszlav-féle koalícióra és a magyar törzsek közötti interakcióra vonatkozó beszámolók. A szerző általánosságban is ír az Árpádok házassági politikájáról, majd az egyes Árpád-házi és Rurikida uralkodók példáján keresztül szemlélteti a két dinasztia kapcsolódási pontjait. Természetesen nem szorítkozik kizárólag az egymással kötött frigyekre: az olvasó képet kaphat a két hatalmi centrum teljes dinasztikus politikájáról, az egyes időszakok fontosabb eseményeiről, illetve a keleti és nyugati egyház közötti viszonyról is. Kifejezetten érdekes I. András esete, hiszen ő volt az első magyar uralkodó, aki a Kijevi Rusz területéről házasodott, de külön fejezet foglalkozik I. (Szent) László korával is, aki ugyan nem a Ruszból választott magának jövendőbelit, ám családi kapcsolatok az ő uralkodása idején is létesültek. A szerző részletesen elemzi Könyves Kálmán uralkodását is, a korábbiakhoz hasonlóan nemcsak a dinasztikus házasságokra, hanem a kapcsolatok más aspektusaira is összpontosítva. A továbbiakban megismerhetjük II. Géza és Izjaszlav Msztyiszlavics nagyfejedelem kapcsolati hálóját is. Font Márta mindazonáltal nem kizárólag az uralkodók szintjén vizsgálja a házassági kapcsolatokat, hiszen külön alfejezetet szentelt a családok nőtagjainak és a világi elitnek is.

A kötet második fejezete először a kooperáció után az érdekkösszeütközések és -azonosságok felé fordul. A szerző Könyves Kálmán és Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem kapcsolatával kezdi elemzését. Az előző fejezethez hasonlóan megismerkedhetünk az érdekelletentétekből fakadó konfliktusokkal, elsősorban Könyves Kálmán dinasztikus érdekek nyomán indított sikertelen hadjáratával.

A következő alfejezet a Kálmán halála utáni helyzettel foglalkozik. II. István esetében ugyan még nem, de II. Béla uralkodása idején bizonyosan a trónkövetelő Borisz herceg fellépése volt az egyik legégetőbb kérdés. Font emellett a magyar–rusz (illetve lengyel és cseh) érintkezések egyéb részleteit is bemutatja, amelyek révén megismerhetjük a formálódó magyar–halicsi szövetséget. A II. Géza uralkodása idején fennálló magyar–rusz kapcsolatokat a szerző szélesebb perspektívába helyezi: a magyar uralkodó keleti politikája mellett annak Bizánccal, illetve a Nyugattal fennálló viszonyrendszerét, valamint a korszak formálódó szövetségeit is vizsgálja. II. Géza esetében természetesen a Ruszból származó királyné, Msztyiszlav kijevi nagyfejedelem lánya és Izjaszlav fejedelem testvére, Eufrozina értékeli fel a kapcsolatokat. A szerző a hadi eseményeket tárgyalja a legrészletesebben, amelyek között az eligazodást táblázatok segítik. A hadjáratokat a szerző kontextusba helyezi, így figyelemmel kísérhetjük II. Géza és fia, III. István bizánci háborúit is.

III. Béla uralkodása, valamint Halics meghódítására indított hadjáratai adják a következő alfejezet témáját. A korábbiakkal ellentétben ezúttal elsősorban nem a dinasztikus kapcsolatok vezették a magyar uralkodót – a cél ekkor egyértelműen a területi expanzió volt, amelyet világosan bizonyít, hogy III. Béla másodszületett fiát, Andrást kívánta Halics élére ültetni. A szerző fontos megállapítása, hogy az uralkodót ebben nem a keleti rítussal szemben érzett esetleges ellenszenv, hanem az anyja révén formált jogigény vezethette.

A könyv harmadik fejezetében a 13. század első harmadához érkezünk el. III. Béla fia, II. András ugyancsak számos hadjáratot indított a Halicsi Fejedelemség területére. A király abban is követte atyját, hogy egyik fiát, Kálmán herceget igyekezett – inkább kevesebb, mint több sikerrel – Halics uralkodójává tenni. Természetesen nem csak a magyar király játszott főszerepet a térségben a 13. század elején: Leszek krakkói, valamint Danyiil halicsi fejedelmek tevékenységéről is pontos képet kaphatunk Font Márta elemzéséből. A fejezet több részre bomlik: elsőként a magyar–lengyel szövetség kialakulásába és változáiba, köztük a Halicsi Fejedelemség birtoklásáért folytatott küzdelembe és a szepesi találkozó részleteibe, majd II. András harmadik fia, András herceg peremysli uralmába nyerhetünk betekintést. A fejezet II. András halicsi politikájának értékelésével zárul.

IV. Béla uralkodása sok szempontból tekinthető jobbára egyértelmű szakításnak apja uralkodásával, nem kivétel ez alól halicsi politikája sem. A szerző a monográfia negyedik fejezetében kitér a magyar uralkodó és Danyiil, annak testvére, Vaszilko, valamint a csernyigovi Rosztyiszlav kapcsolataira. András herceg 1234-es halála után Béla és Danyiil viszonya egyértelműen pozitívnak tekinthető, amit az a tény érzékeltet a legjobban, hogy a ruszbéli hercegek aktívan vettek részt a magyar király konfliktusaiban és dinasztikus politikájában. Képet kaphatunk továbbá a mongol invázió hatásairól, Rosztyiszlav és családja különleges helyzetéről a Magyar Királyságban, valamint IV. Béla szövetségi rendszeréről és a Babenberg-örökséggel kapcsolatos kérdésekről is.

A könyv ötödik fejezete Font Márta friss kutatásait összegzi. A szerző a halicsi magyar uralmat támogató helyi és magyar előkelőket tette elemzése tárgyává, még hozzá a 11. század végétől egészen a 13. század első harmadáig. Különösen érdekes az a vizsgálat, amely a halicsi hadjáratoknak a magyar társadalomra gyakorolt hatására vonatkozik. A monográfiát egy összefoglaló fejezet zárja, amelyet a források és a szakirodalom jegyzéke, illusztrációk (térképek és családfák) sora, illetve névmutató követ.

A szerző a legszélesebb forrásbázisra alapozta kutatását; különösen eredményes a Kijevi Ruszban, valamint a nyugati kereszténység területén keletkezett narratív és okleveles források adatainak összevetése, amely a szerző specialitása. Üdvözlendő, hogy a magyar és ruszbeli történelem eseményeit elemző munka most angolul is megjelent, hiszen így a magyar medievisztika eredményei szélesebb körben is hozzáférhetővé válhatnak, segítve a külföldi kutatók tájékozódását, valamint bizonyos, széles körben elterjedt tévedések korrigálását. A könyv azonban a magyar olvasók számára is tartogat érdekességeket, hiszen immár jóval pontosabb képpel rendelkezünk az Árpád-kori magyar és keleti szláv kapcsolatok történetét illetően, és nemcsak az uralkodókról, de a világi elittről is. A bővített változatot remélhetőleg nemsokára magyar nyelvű kiadásban is kézbe veheti az olvasóközönség.

Barabás Gábor

AZ ANJOU-KOR HATALMI ELITJE

Szerk. Csukovits Enikő

Magyar Történelmi Társulat – Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Bp. 2020. 380 oldal

A magyar középkorkutatás lényeges kérdéseket megvilágító kötettel gyarapodott a közelmúltban. A Csukovits Enikő szerkesztésében megjelent, 17 tanulmányból álló kötet ugyanis nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy a korszak korábbi kutatói (Engel Pál, Fügedi Erik) által jegyzett munkákat alapul véve az Anjou-kor hatalmi elitjét a lehető legárnyaltabban mutassa be. A téma behatóbb vizsgálatát messzemenően indokolja a korszakra vonatkozó források mind teljesebb elérhetősége (a Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Levéltárának és Fényképtárának gyűjteménye, az Anjou-kori Oklevéltár elkészült kötetei) is. Az elit vizsgálata rendkívül termékeny kutatási téma, amely a napjainkban még kevésbé intenzíven tanulmányozott Anjou-kor kutatóinak számos felfedezést tartogat. A szerkesztő a kötet előszavában az eddigi tudásanyag összefoglalását ígéri olvasójának, amely remélhetően fokozni fogja a korszak iránti érdeklődést.

Bár tanulmánykötetről van szó, a munka mégis egységes egész benyomását kelti, már a szerkezetével is. A bevezetést követően az első fejezet *Az európai Anjou elit* (15–70.), a második az *Elitváltások Magyarországon* (73–162.), az utolsó, legnagyobb rész pedig *Az Anjou elit élete* (165–353.) címet kapta.

A hazai olvasó elsőként – három külföldi szerző írása révén – az olasz és francia kutatásokba nyerhet betekintést. Riccardo Rao az itáliai kommunákat tette elemzése tárgyává, széles társadalmi spektrumban vizsgálva szerepüket a nápolyi Anjouk uralma alatt. Hasonló társadalomtörténeti megközelítéssel találkozunk Serena Morelli munkájában, aki a 13–15. századi Dél-Itália viszonyait ismerteti az udvar és a periféria kölcsönhatásának, valamint az intézmények fejlődésének vizsgálatával. Ugyanez a vezérfonala Thierry Pécout tanulmányának, amely az Anjouk uralta Provence példáját mutatja be. A három munka bepillantást enged a 2014-ben francia, magyar és olasz részvétellel újtára indult kutatócsoport (Europange) tevékenységébe is. Az egykor Anjouk által uralt területek, országok történéseinek együttműködésével megvalósuló projekt célja a lokális elitkutatáson túl a hosszabb időszakok, társadalmi struktúrák vizsgálata.

A kötet további fejezetei a hazai kutatások eredményeire támaszkodnak. A második egység, amely a könyv gerincének tekinthető, kifejezetten a politikai elitre fókuszáló tanulmányokat gyűjt össze. Öröndetes, hogy az időhatárokat a szerzők szabadon kezelték, így az Árpád-kori előzményekről is olvashatunk. Zsoldos Attila tanulmánya az államalapítás korától tekinti át a magyarországi elit történetét, hangsúlyos részt szentelve azoknak a társadalmi változásoknak, amelyek az Árpádok utolsó évszázadát jellemezték. A szerző másik írása I. Károly korának változásait szemlélteti. Az oligarchákkal előbb együttműködő, majd ellenük forduló, végül saját hatalmi bázisát kiépítő uralkodó politikája alapjaiban rajzolta át az elit képét, még akkor is, ha új arisztokráciáról, legalábbis származásuk és korábbi tisztségviseléseik tekintetében nem beszélhetünk. Nagy Lajos báróit ugyancsak külön elemzés tárgyává tette Csukovits Enikő, aki tanulmányában számos különbségre is rámutat apa és fia személyi politikájában. A korszakhatárt azonban a szerző nem az 1382. évnél, Lajos király halálánál húzza meg: az Anjou-kor elitjét alkotó családok pályáját egészen a 15. századig követi. A második részt Ráczy György szintén hiánypótló munkája zárja, amely a korszak főpapságának történetét tárgyalja. A tanulmányból kirajzolódik az Anjouk és Avignon ambivalens viszonya, amely az egyházi vezetők kiválasztását övező konfliktusokban is megnyilvánult.

A harmadik részben tíz tanulmány kapott helyet. Az Anjou-elit életét tárgyaló írásközött Engel Pál egy munkája (*Birtokosztály és családképződés*) is olvasható, méltó módon emléket állítva az Anjou-korszak mindmáig meghatározó kutatójának. A tanulmányok térben egyre távolabb viszik az olvasót az udvartól: az ország megyéitől és váraitól végül a határokon túlra vezetett hadjáratokig jutunk el, amelyekben az elit bizonyíthatta hűségét és hősiességét.

Az elit kormányzati szerepét Szócs Tibor mutatja be a Héderváriak példáján keresztül, de a korszak nagynevű családjai (Lackfi, Szécsi, Cudar) is feltűnnek munkájában. Mészáros Orsolya a királyi udvar és az elit szimbiózisát tárja elénk az Anjouk visegrádi és budai építkezéseiről szóló írásában, amely a bárók és a főpapok királyi székhelyeken történő megtelepedésével is foglalkozik. A tanulmány Serena Morelli másik tanulmányának hasonló témájú párjaként is olvasható, ráirányítva a figyelmet, hogy a jövőben gyümölcsöző lehet az összehasonlító elemzések készítése. Az udvar után az elit és a megyék kapcsolatába nyerekünk betekintést Kádas István munkájából. A szerző új megvilágításba helyezi az ispánok cseréjének folyamatát, valamint rámutat az udvari lovagok és a megyék kapcsolatára, érzékeltetve a királyi hatalom határait és lehetőségeit. Engel Pál kutatásai óta tudjuk, hogy a 13–14. századi politikai és hatalmi vetélkedésben döntő körülmény volt, hogy ki birtokolja a várakat. Engel tézise, miszerint a vár a hatalom alapja, az egész Anjou-monarchia jellemzőeként is szolgálhatna, hiszen az erősségek jelentős része 1321–1323 után királyi kézre került. 1387 után ugyanakkor drámaian megváltozott a helyzet: az adományok Zsigmond király kezét megkötötték, elveszítette elődei hatalmi bázisát. Ezt a történeti alapvetést árnyalja Horváth Richárd munkája, aki sorra véve az eladományozott várakat kitér azok terminológiai kérdéseire is (*castrum, castellum*). Joggal hangsúlyozza a megkoronázott király tekintélyének jelentőségét, amelyet nem csupán a várak száma, hanem az uralkodó személye is befolyásolt. Külpolitikai kitekintéssel bír B. Szabó János és Csákö Judit munkája. Az előbbi szerző az elit hadakozásban játszott szerepét járja körül, a katonai logisztika és stratégiai gondolkodás fontosságára irányítva a figyelmet. A tanulmány az egyes hadjáratokon keresztül plasztikus képet fest a korszak hadi mentalitásáról is. A külpolitika egy ezidáig kevés figyelmet kapott aspektusát mutatja be Csákö Judit Nagy Lajos 1343 és 1353 között Nápolyba küldött diplomatáiról írva, akik a főpapok, az előkelők és a királyi kápolna személyzetéből kerültek ki.

A kötet harmadik egységének írásai kultúrtörténeti témákat járnak körül. A gazdagon illusztrált fejezet rendkívül értékes: szinte mindenről képet alkothatunk, ami az Anjou-kor elitjének művelődéséhez kapcsolódik, legyenek azok a visegrádi és budai építkezések, a királyi udvar ethoszából ihletet merítő és a vallásos lovagi ideált a templomok falain megjelenítő freskók, vagy az elit körében terjedő címerhasználat. Jékely Zsombor az elit műpártolását mutatja be a várak építésétől a kegyúr pártolásából megépülő és megújuló kolostorokig, valamint falusi templomokig. Az előkelő patrónusokról sokat elárul a templomok díszítése, a freskók világa is, amelyek közül a Szent László-ciklusok érdemelnek figyelmet. Jóval kevesebb emlékünk van a kódexekről és ötvöstárgyakról, amelyek a korabeli anyagi kultúra európai nivójára vetnek fényt. Az Anjou-korban terjedt el az előkelők körében a címerhasználat. Ezt tanúsítják a ránk maradt főpapi és főúri síremlékek, amelyekkel kapcsolatban Rácz György második tanulmánya igazítja el az olvasót. A szerző kitér a 13. századi előzményekre, így a bárók által felhasznált uralkodói címerre vagy a lovaspecsétekre, és tárgyalja a *Képes Krónika* címerábrázolásait is, kiemelve az egyéni címerhasználatot. Csukovits Enikő második munkája a bárók műveltségét vizsgálja és felveti a korábbi kutatási eredmények felülvizsgálatának szükségességét, különös tekintettel a főpapi művelődés eddig kevés figyelmet kapott területére. Az Anjou-kori elit műveltsége ugyanis összességében jóval kedvezőbb színben tűnik fel, mint azt a korábbi kutatások mutatják.

A szerkesztő munkáját dicséri, hogy a kötet tanulmányai egy monográfia fejezeteiként is olvashatóak, ugyanakkor külön-külön egységként is megállják helyüket. Az írások hosszú ideje tartó kutatások kiérlelt eredményeit adják közre. A szerzők nem féltek attól, hogy a korszakra vonatkozó, toposzá merevedett állításokat megkérdőjelezzék vagy a korábbi eredményeket árnyalják. Néhol azonban a további kutatások szükségességét is érezheti az olvasó, miként erre Kádas István a megyei elit, illetve Szócs Tibor az országos elit famíliái és kormányzati szerepe kapcsán írásában rámutat. Az egyházi elit jobb megismerését főpap-portrék megrajzolása mozdíthatja elő, a készülő káptalani archontológiák révén pedig pontosabb pályaképeket vázolhatunk majd fel. Az udvar és az elit kapcsolatának vizsgálatára ösztönzőleg hathatnak az alaposabban ismert nápolyi és közép-európai párhuzamok (például III. Kázmér lengyel és IV. Károly cseh/német–római császári udvara). Hasonlóan új eredményeket várhatunk az Anjou-kor bárói családjainak (Lackfiak, Szécsiek, Cudarok, Garaiak) még hiányzó feldolgozásától is. Itt kell megjegyeznünk, hogy a kötetből fájóan hiányzik a 14. századi Magyar Királyságot ábrázoló térkép, amely a laikus olvasót bizonyára segítette volna a várak, megyék és tartományok elhelyezését illetően. Ám dicséretes, hogy Jékely Zsombor és Rácz György tanulmányait színes illusztrációk kísérik. A bőséges tudományos apparátust látva elmondhatjuk, hogy a korszakról készült legjelentősebb történeti munkák mindegyike helyet kapott a kötetben.

Ahogy a tanulmánykötet bevezetőjében olvassuk, a fiatal Caroberto valóban nem tudhatta, hogy 1300 nyarán kik várnak rá a dalmáciai Spalatóban. Támogatói, az Árpádoktól megörökölt elit, I. Károly következetes és kitartó küzdelme eredményeként adták át helyüket annak a lojális bárói karnak, amely meghatározta a korszak arculatát. E szűk csoport tagjait ma már alaposan ismerjük, ami elsősorban Engel Pál archontológiájának és genealógiái munkájának köszönhető. A korszak azonban a legutóbbi időkhöz kevés kutatót vonzott és a történeti köztudatban sem foglal el kitüntetett helyet, ellentétben az Árpádok vagy a Hunyadiak korával. Pedig a kutatás folytatásához ma már elsőrangúak a feltételek. A 17 szerzőt felvonultató kötet, amely a kormányzógárda sokoldalú bemutatását tűzte ki célul, reményeim szerint mindezen a közeljövőben változtatni fog.

Farkas Csaba

Jakab Réka – Kákonyi Anna

TÁGULÓ ÉS SZŰKŰLŐ TEREK

A veszprémi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete

Veszprémi Zsidó Hitközség, Veszprém 2020. 488 oldal

A veszprémi zsidó közösség történetét 1932-ben foglalta kötetbe Kun Lajos főrabbi. Munkája szekunder forrás, miközben a hitközség iratanyaga a vészkorszakban megsemmisült. Egészen 2020-ig váratott magára egy modern szemléletű, a politika- és eseménytörténeten túlmutató feldolgozás. Ekkor – egy kiállítás létrehozására irányuló forrásfeltárás nyomán – született meg a gondolat, hogy a kutatás eredményeit könyv formában adja közre a két szerző, Jakab Réka és Kákonyi Anna.

A kötet egy szigorúan szerkesztett, szinte narratív fonalra felfűzött, kimeríthetetlen adattár. A feszes és tömör szöveg összhangban van azzal, amit a könyv szakirodalma is tükröz: az elméleti művek száma gyér. Alap kutatásra épülő, dominánsan forráscentrikus munka született, amelynek bázisa a megmozgatott hatalmas mennyiségű primer dokumentum (így a vármegyei közgyűlési iratok, a városi tanácsi iratok és a püspöki, valamint káptalani úriszéki iratok). Az elbeszélte történet íve mikrotörténetek láncolatára épül.

A kötet pilléreit három nagyobb fejezet alkotja: 1. a zsidó népesség helyzete az úrbéri viszonyok megszűnéséig; 2. a zsidóközség és intézményrendszere; 3. zsidó társadalom a polgári korszakban. A szerzők először a 18. századi Veszprémet mutatják be, a közeget (fizikai és jogi értelemben), amely kaput nyitott a zsidóság előtt. A környezet bemutatását, ahogy a kötet mondandója újabb idősíkok felé mozdul el, időről időre megismétlik. A püspöki mezőváros polgári és nemesi önkormányzattal bírt, a püspökök hol engedtek, hol szorítottak a fenntartásán. Az összességében jó emlékezetű Padányi Bíró Márton azon egyházfők sorát gyarapította, akik igyekeztek ha nem is csorbítani, de a minimálisra szűkíteni a város jogkörét. A település paradox módon épp azért bizonyult nyitottnak a zsidóság befogadására, mert a földesura a püspök (és a káptalan) volt. A szabad királyi városi rang elnyerését célzó konok, ám erőtlenné bizonyuló próbálkozások dugába dőltek, a város önkormányzatának nem volt beleszólása a beköltözők kérelmeinek elbírálásába, a földesúr e tekintetben kérelhetetlenül érvényesítette hatalmát. A zsidóság, amely kereskedelemmel és iparral foglalkozott, alkalmasnak bizonyult arra, hogy adói révén növelje a püspökség bevételeit. E cél érdekében engedélyezte a püspök a beköltözéseket, a polgárság dohogását figyelmen kívül hagyva. Arra sem törekedett, hogy a polgárságot érdekeltté tegye, nem szándékozott osztozni a bevételen. A püspökség e racionális nyitottsága akkor változott meg, amikor több zsidó engedély nélkül költözött be, amire a válasz a kérvények merev elutasítása lett. A könyv világosan feltárja a folyamatot, amelynek során a zsidóság – miközben tagjai a földesúr zsellér jogállású alattvalói voltak – egy számára is előnnyel kecsegtető reláció részesévé vált. A kölcsönös egymásra utaltságot példázza, hogy a 18. században a zsidóság bevétele elsősorban a földesúri haszonvételek bérletéből táplálkozott.

A zsidó népesség töretlenül növekedett: míg 1785–1787-ben 182 fő, addig 1848-ban már 1020 fő volt. A 19. század derekán a város lakossága meghaladta a 13 000 főt, vagyis a zsidóság aránya 7-8%-ot tett ki. A keresztények elővásárlási joga ellenére jellemzőbbé vált a zsidóság ingatlanvásárlása, ami mutatja helyzetük stabilizálódását. A zsidóság megélhetésének háttérét döntően a kereskedelem, az ipar és a hitelezés nyújtotta. A kötet markánsan megjeleníti, hogy a három fél (a püspökség/földesúr, a városi lakosság és a zsidóság) kölcsönös kapcsolatát folyamatos – hol enyhülő, hol erősödő – pulzáló feszültség hatotta át, amely magában hordozta a viszonyrendszer erodálódását. Ezt a szerzők egy esettanulmány keretében különösen érzékeltesen mutatják be (erről később esik szó).

A két szerző jó érzékkel mérte fel, hogy egy „pillanatfelvétel” erejéig érdemes leltárt készíteniük. Ez mintha megtörné a kötet ívét, de mégsem: a százéves gyarapodási folyamatot bemutatató fejezet lezárása a közösség társadalomtörténeti/demográfiai elemzése. Feltáruul általa, hogy a zsidóság rekrutációja túlnyomórészt a belső utánpótlásból táplálkozott, s a város migrációs sodrása (nem meglepő módon) Veszprém vármegyére, illetve a környező megyékre gyakorolt erősebb hatást. A kereső népeség főleg a kereskedelemből fedezte megélhetését, számban őket követték az iparosok, majd az értelmiségiek/honoráciorok. (207., 66., 19.)

A szerzők külön alfejezetet szenteltek a zsidóság térbeli megjelenésének, vagyis annak, hogy a szakrális intézmények hol nyertek teret a szó fizikai értelmében. Az épületek minősége, helyük a város fizikai/közösségi terében tükrözi azt a mozgásteret, amelyet a zsidóság igyekezett kitölteni. A fizikai egyúttal szellemi tér is volt, hiszen az épületek „csupán” megjelenítik az intézményeket, amelyeknek otthont adnak. Ezeket igyekeztek egy tömbben kialakítani, így jött létre az úgynevezett zsidó udvar. A szerzők nem mulasztanak el intézménytörténetet nyújtani, megtoldva mindezt a betöltött tisztségek bemutatásával. Segíti az áttekintést a belső borítókön közölt két térkép is, amelyek eltérő időmetszetekben (1850-es évek és 1930-as évek) mutatják be a zsidóság szakrális épületeit, illetve a zsidók által lakott ingatlanokat. A zsidóság térbeli elhelyezkedése keveset változott, jellemzően a Palotai út/Kossuth Lajos utca, Vásártér/Búzapiac tér, Szabadi utca/Horthy Miklós utca, Babocsai tér/Szabadság tér és Gizella tér környékén laktak, illetve előbbi három szegélyezte a zsidó udvarnak helyet adó területet is.

Egy külön alfejezet foglalkozik az 1790. évi bíróválasztással (amelynek forrásai a Függelékben találhatóak meg, betekintést adva az összetett történet hátterébe). A közösség konfliktusait felszínre hozó aktus kijelölte a zsidóság mozgásterének határait, rámutatva arra, hogy a földesúrral fennálló, nem egyenrangú felek közt létező, ingatag viszony egyensúlya megbillenhet. A duzzadó botrány kiváltotta a felsőbb hatóságok figyelmét és azok beavatkozását vonta maga után. A földesúr egyértelművé tette, hogy a hasonló eseteket megtorolja, a közösség számára pedig világossá vált, hogy belső konfliktusaik napvilágra kerülése ellenkezik az érdekeivel.

A kötet harmadik nagy fejezete az 1867 utáni időszakot öleli föl. Az 1849 és 1867 közötti, a magyar történetírásban mostoha sorsra kárhuztatott időszak önálló tárgyalása sajátos módon belesimul a polgári korszak értékelésébe. Ám egyfelől az 1849 utáni berendezkedés nem írható le reakcióként, mivel a Monarchia idején szárbá szökkenő fejlődés gyökerei visszanyúlnak ide, másrészt az 1872 előtti időszak forrásadottsága szűkös. Így e látszólagos hiátus nem szegi kedvét az olvasónak.

A szerzők mozgásterét ebben a korszakban szignifikánsan eltérő forrásadottságok bátyázták körül, de ezt a problémát a lehetőségekhez mérten sikeresen hidalták át. Veszprém jogi, gazdasági és népesedési viszonyainak vázlatos ismertetése után a zsidó lakosság kereskedelmi és ipari tevékenysége kerül előtérbe, bemutatva a vállalkozásokat, illetve a modern idők jeleként a gyáripárban betöltött szerepüket. A kötet taglalja a zsidó elit szerepét, amelynek súlyát mi sem példázza jobban, mint a zsidók felbukkanása a virilislistákon, ahol arányuk a századvégtől rendre 30% körül mozgott, sőt meg is haladta azt. A zsidó virilisek a kereskedelmi, ipari és értelmiségi elit soraiból kerültek ki. A századelőn kiemelendő a zömében ügyvédekből álló értelmiség nagyarányú jelenléte, a feudális kötöttségek megszűnésével ugyanis megnyílt a tér a zsidóság előtt az értelmiségi pályák, valamint a városi hivatalok irányába. A kötetben „mini családtörténetek” sorjáznak a többgenerációs kereskedő familiákról és (visszafogottabban) az értelmiségiekről és iparosokról. A zsidóközséget felváltó hitközség történetét – Kun Lajosra támaszkodva – érintőleg ismertetik a szerzők, és kellő távolságot tartanak attól a szemlélettől, amely szerint az izraelita felekezetet uniformizálta követőit.

A munkában bővebb teret kap a polgári fejlődés kulcskérdése, vagyis a gazdaságin túlmutató társadalmi integráció/asszimiláció kérdése. Ez kétpólusú vizsgálatot követel meg, hiszen

a többségi társadalom befogadó készsége mellett a zsidóság asszimilációs nyitottsága is fontos tényező. A kötet rámutat, hogy a magyar nyelv elsajátítása általános volt. Ezt erősítette, hogy a hitközség hivatalos nyelve is a magyar lett a század utolsó negyedére. Az integráció jelei tetten érhetőek az iskoláztatásban, valamint a jótékonyági akciókban való részvételek révén is. Hasonló módon mutatkozott meg az integráció az egyesületi és más közéleti szerepvállalásban, valamint a honvédelemben (1848-tól). Végül a kétoldalú nyitottságot magánkapcsolatok sorával illusztrálja a kötet e fejezete.

Mindebből látható, hogy a zsidóság asszimilációs készsége számottevő volt, Veszprém polgársága pedig nem hordozta terhes örökségként a feudális idők szembenállását. E mintázatok egy még sikeresebb polgári fejlődés ígéretével kecsegtettek, ám a „neobarokk” Horthy-korszak alkonya tragikus törést hozott. A 19. század fontos vívmányát, a polgári egyenlőséget már semmibe vette a numerus clausus. Az első zsidótörvény után pedig mind szűkebbre szabta a zsidóság mozgásterét a jogkorlátozás, a jogfosztás, amit követett a gettóba zárás, az elhurcolás, végül a megsemmisítés. A kötet számba veszi a családokat, amelyek tagjainak döntő többsége életét veszítette a holokauszt során.

Zárás gyanánt a mű kitér arra, hogy a zsidóság újrakezdését számos tényező gátolta. Az elhunytak pótolhatatlan őr hagyta maguk után, a túlélők közül sokan máshol kerestek feledést, illetve mind kevesebben vettek részt a közösség kovásának számító hitéletben. A szabadpiaci kereskedelmet elvető rendszer és a hitközség legfontosabb épülete, a zsinagóga államosítása szintén gátja lett annak, hogy újra megerősödjön a közösség. Szinte jelképes, hogy a hitközség tulajdonában nem maradt más, mint a temető. A szerzők példaként egy intergenerációs családtörténettel is szövegezik, a Weisz-családdal.

A kötet használatát melléklet segíti: archontológiai adatok, a zsidó népesség összeírásai (1818-ból és 1848-ból), a háztulajdonosok és bérlők listája (1850-ből és 1857-ből), a választásra jogosultak jegyzéke (1939-ből), a gettóba zártak, valamint a munkaszolgálatosok névsora (1944-ből). Nagyban hozzájárul a részletek megértéséhez, hogy a függelék közli a második fejezetben taglalt bírósálasztás forrásait. Ezek átírása megkönnyíti az olvasó dolgát, de a jegyzetek hiányát szöveg kell tennem. A kötetet gazdag forrás- és irodalomjegyzék zárja.

A sűrű leírású szöveg plasztikusan ábrázolja, hogy a fizikai és jogi terek párhuzamos szűkülése hogyan szorította korlátok közé a zsidó közösséget, hogy végül – mintegy tölcserként – el is nyelje azt. A kötet elsősorban nem kimerevített pillanatfelvételekkel dolgozik, azok legfeljebb támasztékként szolgálnak. Helyette a viszonyrendszerek szövevényét, azok ritmustalan ütemű változását ábrázolja folyamatában. A zsidóságot nem ragadja ki kontextusából, hanem megmutatja, miként ágyazódott be ez a közösség a helyi (mikro)társadalom szövetébe. Különösen azt követően domináns ez a szemlélet, hogy a feudális viszonyok megszűnésével a földesúr/zsidóság viszonyrendszer semmivé lett, és a polgári társadalom utat nyitott az asszimiláció felé, amellyel a zsidóság élt is. Veszprém nyitott, befogadó közegnek mutatkozott, aminek a közös múlt durva megtörése vetett véget. A folyamatosan újra- és újraformálódó viszonyrendszerek, alkalmi és hosszabb távú érdekszövetségek lüktető dinamikája végighúzódik a kötetben. Akit érdekel a 19. századi és 20. század eleji Magyarország társadalma, a feudalizmusból a polgári társadalomba való átmenet időszaka és/vagy Veszprém története, haszonnal forgatja e könyvet, egyúttal megéri: lehetetlen maradéktalanul szétszálazni a múltat zsidó, magyar, katolikus stb. történeté. Közös örökségünk az.

Katona Csaba

Sallay Gergely Pál

„HADISZALAGON, KARDOKKAL”

Az első világháború hatásai az osztrák–magyar kitüntetési rendszerre
 HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp. 2020. 179. oldal

Sallay Gergely Pál a Hadtörténeti Múzeum és Intézet főtanácsosa és osztályvezetője, illetve a múzeum numizmatikai gyűjteményének gyűjteményvezetője. Ahogy kötetének előszavában a szerző maga is jelzi (7.), a könyv alapjául korábbi kutatási eredményeinek publikációi szolgálnak, amelyek az első világháború centenáriuma kapcsán jelentek meg az utóbbi években a *Hadtörténelmi Közleményekben*. A szerző falerisztikával és numizmatikával kapcsolatos munkásságához hozzátartozik, hogy említett kutatásait megelőzően már több tanulmánya és egy önálló munkája is napvilágot látott a Magyar Honvédség és a leventemozgalom 1938 és 1945 közötti jelvényeiről. Emellett ugyancsak foglalkozott a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található finn kitüntetésekkel is.

A könyv megírására a szerzőt az ösztönözte – ahogyan ezt az előszóban ki is emeli –, hogy bár az osztrák–magyar kitüntetések típusairól, illetve adományozási és viselési metódusairól már több tudományos munka is értekezett, olyan szintézis még nem született, amelyek ezt kizárólagosan az első világháború során bekövetkező változások szempontjából vizsgálta volna meg. Természetesen ez mit sem von le a hazai falerisztikai szakirodalomban alapvetőnek tekinthető munkák értékéből, hiszen ezek rendkívül részletesen jellemzik az említett kitüntetések egyes típusait és változatait, ami Sallay Gergely könyvének nem volt és nem is lehetett a célja.

A kötet tudományos megalapozottságát igazolja, hogy a szerző elsősorban primer forrásokat alkalmazott, amelyek közül is a hivatalos lapként működő *Rendeleti Közlöny*, az ehhez tartozó *Kisközlöny*, *Szabályrendeletek és Személyes Ügyek*, valamint a *Budapesti Közlöny* és több, német nyelvű katonai lista is említésre méltó. Másodsorban, a szerző nem csak a falerisztikával kapcsolatban forgatta kiváló érzékkel a releváns magyar és német nyelvű szakirodalmat, hanem az első világháború történeti kontextusában előkerülő fogalmak tisztázásához is használta ezeket a munkákat.

A recenziált kötet az *Előszón* kívül hét fejezetből áll. A szerző az első világháború kitüntetési rendszerre gyakorolt hatásainak bemutatásakor arra törekedett, hogy a háború egyes éveiben meghatározza a falerisztikai újdonságokat az előző esztendő(k)ben érvényes szabályrendszerhez képest. Ezáltal vizsgálatának origóját a háborút megelőző időszak, vagyis az *Osztrák–magyar hadikitüntetések 1914 előtt* című fejezet jelenti, amelyhez képest a másodiktól a hatodik fejezetig feltárja az egyes esztendőkben jelentkező változásokat. Végül, mivel az osztrák–magyar kitüntetési rendszer az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával érte el végleges formáját, Sallay Gergely az utolsó fejezetben az 1918 októberében jellemző viselési sorrendnek megfelelően, gazdag képanyaggal társítva listázza az egyes típusokat.

Annak érdekében, hogy írásom mondanivalóját a laikus olvasóközönség is könnyebben megérthesse, nem a legmagasabb presztízsűekre vonatkozó változásokat veszem sorra, hanem a szélesebb katonai tömegeket érintő újításokra koncentrálok. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásakor mintegy 70 kitüntetés közül érdemes részletesen is áttekinteni a *Vitézségi Érem* számos típusát, amely talán nemcsak napjainkban a legismertebb, hanem az egyik legnagyobb számban is adományozott osztrák–magyar katonai kitüntetés volt. Az eredetileg 1789-ben kétfokozatúnak (arany, ezüst) alapított, majd 1848-ban háromfokozatúvá (arany, nagyezüst, kisezüst) bővített kitüntetéssel kapcsolatban Sallay Gergely megjegyzi azt az érdekes tény, hogy a világháborút megelőzően utoljára a kínai bokszerlázadás (1900–1901) leverésében mu-

atkozó érdemek végrehajtásáért adományozták. 1914 második felében többek között módosították a kitüntetés havi pótdíját, illetve – mint Sallay Gergely rámutat – a hadsereg moráljának feljavítása érdekében engedélyezték az ilyen kitüntetést viselők számára, hogy azt a zubbony helyett a köpenyre is kitűzhessék (16–17.) – 1916-tól már nemcsak a fronton, hanem a háttérországban is. (47.) A második háborús évben, 1915-ben az egyik olyan rendelkezés, amely igazán széles tömegeket érintett, a *Vitézségi Érem* kitoldása volt a legalacsonyabb, úgynevezett bronz fokozattal. A szerző rámutat, hogy az amúgy pótdíjas támogatással nem járó fokozat bevezetése a mind tömegesebb kitüntetési igényeket volt hivatott gyors és egyszerű formában kielégíteni, ezért az odaítélés joga nem az uralkodóé, hanem a magasabb parancsnokságoké volt. (31–32.) Az év végén ugyanakkor az uralkodó elrendelte, hogy a *Vitézségi Érmeket* nemcsak egyszer, hanem többször is adományozhatóvá kell tenni, amelyet ebben az esetben a szalagra helyezett egy vagy több fémpánt jelölt. (37–38.) I. Ferenc József (1848–1916) halála után, a IV. Károly (1916–1918) által véghez vitt reformtörekvések vonatkozásában Sallay Gergely arról is beszámol, hogy az 1917-es falerisztikai újítások keretén belül az egyik legfontosabb intézkedés a hadiékítmények („kardok”) bevezetése volt a haditettek minél jobb differenciálása érdekében. (55–63.) Emellett az utódváltás kikényszerítette a korábban Ferenc József képével díszített kitüntetések külalakjának megváltoztatását, így többek között a *Vitézségi Éremét* is. A korábban a kitüntetésen olvasható német nyelvű felirat latinra cserélése mutatja, hogy Károly reformtörekvése nemcsak a magyarok, hanem a nemzetiségek felé is gesztust jelentett. Az év talán legjelentősebb falerisztikai újdonsága azonban egyértelműen az volt, hogy megalapították a *Tiszti Vitézségi Érmeket*, amely annyiban tért el a legénységi verziótól, hogy szalagjára az uralkodói jel (egy fém „K” betű) került. (76–79.)

Az újonnan alapított kitüntetéseket illetően fontos kiemelni 1914-ből azt az eseményt, amikor Ferenc József az 1864-ben aláírt genfi egyezmény emlékére – mint az Osztrák és Magyar Vöröskereszt Egyletek védnöke – megalapította a *Vöröskereszt Díszjelvényét*. A szerző rávilágít, hogy egyfajta ellentmondás fedezhető fel az alapításban abból a szempontból, hogy a kitüntetést hadidíszítménnyel is el lehetett nyerni hadi érdemek elismeréseként, ami szembehelyezkedik az egyesület elméletileg jótekonysági tevékenységre felszólító céljaival. A kitüntetést nők is megkaphatták, s további érdekesség, hogy alacsonyabb fokozatait pénzfizetés ellenében meg is lehetett vásárolni. (22–28.) Ezenkívül 1916-ban Ferenc József megalapította a négyfokozatú *Polgári Hadi Érdemkeresztet*, amelyet a háborúval összefüggésben, de a polgári életben véghez vitt érdemekért adományoztak. Emellett, többek között bevezetésre került a *Koronás Vas* és *Vas Érdemkereszt*, amelyek a bronz vitézségi éremhez hasonlóan az alacsonyabb rangú kitüntetések sorát gyarapították, adományozásuk pedig szintén a hadvezetőségtől függött. (43–46.) A IV. Károly (1916–1918) által rendszeresített újítások közül talán a legfontosabb 1916–1917 fordulóján a *Károly Csapatkereszt* megalapítása volt, amelynek megszerzését a szárazföldi haderőnél, a légierőnél és a haditengerészetnél külön feltételekkel szabályozták (a további frontszolgálatra alkalmatlanná vált sebesültek eleve megkapták a kitüntetést). Annak ellenére, hogy a kitüntetés gyenge alapanyaga miatt csekély anyagi értéket képviselt, a *Károly Csapatkereszt* hatalmas presztízzsel rendelkezett a frontkatonák körében a tömeges méretű adományozás miatt (52–53.) 1918-ban ugyancsak Károly kezdeményezésére alapították a *Sebesültek Érmét*, amely hasonló emblemikus darabja volt a hadi-kitüntetéseknek. Előzményének a háború korábbi éveiben a sebesültség jelzésére (külföldön is) alkalmazott jelvények tekinthetők. A sebesült bármily belső vagy külső sérülés esetén megkaphatta az érmet, a sebesülések számát pedig a szalagon megfelelő számú, vérvörös színű középsávval jelezték. (85–86.)

Érdemes kiemelni a külföldi kitüntetések hazai vonatkozásait is. A szövetséges államokkal – 1915-ben még leginkább a Német Birodalommal – való kapcsolatok kiterjedtségére utal, hogy szabályozni kellett a *Porosz Vaskereszt* viselését, ami szintén az egyre növekvő számú adományozó-

zással hozható összefüggésbe. (40.) Amellett, hogy 1916-ban a központi hatalmak egységes igazolárendszerrel dolgoztak ki a minél jobb követhetőség érdekében, sor került az oszmán kitüntetések, így például a *Háborús Emlékérem* („*Vasfélhold*”) viselésének szabályozására is. (51.) IV. Károly is rendelkezett 1917-ben a külföldi kitüntetések viselésének módjáról, azt ugyanis a korábbiakkal szemben, az osztrák–magyar darabokhoz hasonlóan bal oldalra kellett feltűzni, amivel a király a kitüntetések „németes viselését” kívánta megszüntetni. (79–82.)

Összegezve, a kötet szerkezetét és felépítését illetően elmondható, hogy az egyes esztendőik reformjainak bemutatása, összevetve az újításokat megelőző évek gyakorlatával, lehetővé teszi a tartalom szintetikus áttekintését. A szerző kiváló érzékkel világít rá annak fontosságára a kötet első fejezetében, hogy elengedhetetlen megismerni az első világháború kitörése előtti osztrák–magyar falerisztikai rendszert, melyet bár az első világháború jelentősen átformált, az 1918 októberében a viselési sorrendben megjelenő 70 hadikitüntetésből 18 már ekkor létezett. Ehhez 1914 második felében 12, míg 1915-ben 5 új típus vagy változat társult. Később, 1916-ra vonatkozóan a szerző helyesen kettéosztja a kitüntetési rendszer szempontjából is releváns esztendőt, hiszen I. Ferenc József november 21-én bekövetkező halála után IV. Károly lett az új uralkodó, ami falerisztikai szempontból is számos újítást, valamint 10 új kitüntetést hozott. Ehhez képest 1917-ben 25, 1918-ban pedig 1 új típussal gazdagodott az osztrák–magyar hadikitüntetések ekkor már igen színes palettája.

A kötet végén, az utolsó fejezetben a szerző 70 oldalon listázza az egyes kitüntetés-típusokat. A fejezet egyik legnagyobb értéke, hogy a kitüntetés neve mellett annak elő- és hátlapjáról is láthatóak fényképek, illetve, hogy a szerző jelzi a kitüntetés/fokozat alapításának, a hadiszalag, kardok, az ismételt adományozhatóság stb. bevezetésének dátumát is. A könyvet bibliográfia, valamint angol és német nyelvű összefoglaló zárja. A tartalmilag hiánypótló munka külön értéke, hogy a szerző a bemutatott kitüntetések, viselési fényképek és korabeli dokumentumok esetében is feltüntette a tulajdonos vagy az érintett személy nevét. Mindezt fokozza a rendkívüli igényességű szerkesztési és tördelési munka, amely esztétikussá teszi a keménykötésű és minőségi papíron nyomtatott munkát az osztrák–magyar hadikitüntetés-rendszer iránt érdeklődő szakemberek és laikusok számára egyaránt.

Szabó Róbert Károly

Törő László Dávid

„A SZELLEMTÖRTÉNET IS CSAK AZ ADATOKBÓL INDULHAT KI”

Eckhart Ferenc történeti munkásságának főbb problémái
Ráció, Bp. 2020. 272 oldal

Eckhart Ferenc magyar történetírás kiemelkedő személyiségei közé tartozik. Résese volt annak a kiterjedt szellemi munkának, amely a 20. század első felében a magyar történetírásban lezajlott és aminek nyomán a korábbi idők sokszor korszerűtlen, irányzatos, nem ritkán tévutakon járó történetírását sikerült újragondolni és korszerű eszközökkel átformálni a tudományosság talaján. Mindez nem ment egyszerűen és nem volt akadályoktól mentes; Eckhartnak is számos támadást kellett elszenvednie, illetve elhárítania. A történetész munkássága elsősorban a gazda-

ságtörténeti, valamint az állam- és jogtörténeti kutatásokban hozott jelentős eredményeket, miközben több más szakterületen is számottevő értéket alkotott. Pályafutását a kommunista időkben is folytatta, s bár ez a korszaka a korábbiakhoz képest már kevésbé tekinthető sikeresnek, gondolatairól a szakmai viták később is folytatódtak, különösen a Szent Korona-tan/eszme értelmezéséről, jog- és államtörténeti nézetei pedig hatottak, sőt be is épültek a modern értelmezésekbe.

Törő László Dávid a debreceni történeztudományi egyetem neveltje, teljes historiográfusi vértettséggel készítette el doktori értekezését, amely jelen könyvének alapjául szolgált. A szerző által bonyolult kutatói munka összegzéséként létrejött kötetében a szerző sikeresen vezeti végig az olvasót Eckhart Ferenc (egyszerűnek egyáltalán nem mondható) történeti pályafutásán.

Eckhart az Eötvös Collegium, majd külföldi ösztöndíjak és két évtizedes bécsi levéltári, illetve igazgatói szolgálat után tért haza a budapesti egyetemre. Szekfű Gyula kortársa és támogatója volt, de jó kapcsolatot ápolt a korszak többi nagy történészével is. A nyugati nyelvek ismerete mellett jártasságot szerzett szláv nyelvekben is, ami lehetővé tette számára, hogy a magyar jog- és államtörténet kérdéseit kelet-közép-európai megvilágításba helyezze. Kiindulópontként szolgált számára a magyar állam- és jogtörténet két fontos művelőjének, Hajnik Imrénének, illetve Timon Ákosnak a munkássága: utóbbi nézeteivel hosszú ideig csatázott is; a Szent Korona-tan értelmezése ugyanis a korszak egyik legnagyobb horderejű (történeti és ideológiai) problémája lett. A szakmai összecsapások sorát hozó vita más szakterületeken is folyamatosan jelen volt, ami egyértelműen serkentette a fiatal történész kibontakozását.

Eckhart gazdaságtörténeti érdeklődését pályafutása elején, azaz még a dualizmus korában a magyar viszonyok elmaradottságának kérdése motiválta: miért és hogyan történt Magyarország gazdasági leszakadása a történelmi közelmúltban? Akkori fő kutatási területe a 18. századi magyar történelem igen érzékeny pontjait érintette: Mária Terézia és a magyar rendek küzdelmének, valamint a bécsi udvar gazdaságpolitikáját. Könyvének (A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922.) fő kérdése: ki vagy mi a felelős az elmaradt gazdasági reformokért? Eckhart válasza: elsősorban a bécsi udvar *gyarmatosító* politikája, másodsorban a magyar rendi alkotmány és a rendi viszonyok, amelyek nem tették lehetővé, sőt gátolták a magyar burzsoázia kialakulását, a vállalkozói habitus fejlődését. Így azután a magyar gazdasági fejlődés megkezdett egy anakronisztikus szinten, amely hosszú távon determinálta az ország sorsát. A könyv sikert aratott a mérvadó történészek körében (Károlyi Árpád és Szekfű Gyula is dicsérte, de még – később – Révai József egyik tanulmánya is pozitívan említette), ezzel a szerző presztízse tovább emelkedett. Törő László Dávid recepciótörténeti összefoglalásában kitér arra is, hogy „a Habsburgok gazdaságpolitikájának gyarmatosításként való értékelése később a magyar marxista történetírás egyik alappillérvé vált”. (79.) Voltak persze később komoly szaktekintélyek, akik nem értettek egyet az Eckhart által megrajzolt bécsi gyarmatosító elmélettel (például Heckenast Gusztáv vagy Kosáry Domokos), ám ezek a vélemények már a későbbi fogadtatástörténet körébe tartoznak.

Törő László Dávid könyvének egyik fejezete az 1931-es Eckhart-vita fejleményeit taglalja. (89–132.) Ennek kiindulópontja Eckhart 1924 és 1931 közti alkotmány- és jogtörténeti szakmai programja volt, amely 1931-ben a szellemtörténeti vita forratagába került. Eckhart érvelt a szellemtörténeti gondolat mellett is, de kijelenthető-e, hogy szellemtörténész volt? Mindenesetre vállalkozott arra, hogy a Hóman Bálint által szerkesztett *A magyar történetírás új útjai* című gyűjteményes kötetben (Bp. 1931.) Szekfű kérésére szerepeljen, s megírja a kötet egyik fejezetét képező tanulmányát a magyar jog- és alkotmánytörténetről. „Eckhart szerint az alkotmány és jog jellege, értelmezése koronként változott, attól függően, hogy milyen társadalmi, politikai csoportok játszottak szerepet megalkotásában és ezek a szereplők milyen gazdasági hatalommal bírtak vagy milyen szellemi/kulturális hatás érte őket. [...] A tanulmány

azonban nemcsak a Szent Korona-tan köré épített mítoszok cáfolata, hanem a szellemtörténet vállalása miatt is heves kritikákat kapott.” (96-97.) Eckharttól tehát addig sem volt idegen a „lelki tényezők” szerepének vizsgálata történeti kérdésekben, bár ez a fölvetés még korántsem volt szellemtörténeti gondolkodásnak nevezhető. Ebben a programtanulmányában egyetértett egyes német jogtörténészek jelszavával: „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!”, ugyanakkor hangsúlyozta a gazdasági, társadalmi és egyéb tényezők figyelembe vételének szükségességét is. Törő László Dávid szerint Eckhart jogtörténeti iránya nem nevezhető pozitivistá gyökerűnek. Szellemtörténetinek annyiban mondható, hogy a jogtörténetet eszmetörténeti alapon közelítette meg. Ennek a programtanulmánynak is akadtak heves ellenzői; még a parlamentben is téma volt Bajcsy-Zsilinszky Endre „jóvoltából”, aki Gömbös Gyula figyelmébe ajánlotta a témát. Eckhart állta a sarat: megválaszolta a támadásokra. A vita hosszú ideig tartott és számos fórumon megjelent, demonstrálva azt a jelenséget, hogy a történeti munka és a karakteres állásfoglalás milyen nagy hatást tud gyakorolni a korszak szellemi közhangulatára. Nemkülönböztetve a szakmán belül kialakult nézetekre, amelyek a meghatározó erejű személyiségek között is igen eltérőek voltak. Ahogy szerzőnk rámutat: a probléma mélyén valójában már ekkor a Szent Korona-eszme alapkérdései rejtőztek, jóllehet Eckhart még nem merült el a téma tanulmányozásában. Érdekes megfigyelni, hogy ebben a vitasorozatban a történetészszakma elitje végül is összefűzött a minőségi történetírást művelő társuk mögött, ami ennek a legendás, nagy történetíró-nemzedéknek erkölcsi minőségére is fényt vet. Olvashatunk a könyvben egy interjút, amelyben Eckhart közérthetően elmagyarázza a szellemtörténet lényegét és pozitív hozadékát. Hangoztatja, hogy ennek a módszernek, gondolkodásnak az a lényege, hogy az emberi cselekvések *szellemi rugóit* (de nem kizárólag azt) kutatja. Nem akar átértékelni, megváltoztatni, rombolni, s különösen nem akar nemzetietlen lenni.

Törő a kötetének következő fejezetében Eckhart talán legnagyobb szakmai teljesítményét, az új alkotmány- és jogtörténet kidolgozását vizsgálja (133–179.), középpontban a Szent Korona-tan kiemelkedően fontos kérdéskörével. Természetesen figyel más jeles történészek ez irányú szakmai eredményeire is: például Bartoniek Emma és mestere, Hóman Bálint munkásságára. Ez a téma mindig rendkívül szövevényes volt, évszázadokra kellett visszamenni, számtalan tény, értelmezést figyelembe venni, egyáltalán: alapvetően fontos fogalmakat tisztázni, alkotni és alkalmazni.

Eckhart Ferenc áttérése ebben a kérdés-komplexumban *A Szent Korona-eszme története* (Bp. 1941.) című munkája volt. Következésképpen az *eszme* megnevezést használja, nem a *tan* fogalmát. A kettő között az a nem lényegtelen különbség, hogy az „eszme” szélesebb értelmű, mint a „tan”, viszont a „tan” már kikristályosodott nézetet tükröz. S hogy milyen „gyakorlati” érvényességgel járt ennek az eszmének az ereje, azt bizonyíthatja Eckhart értelmezése a bécsi döntésekről. Megjegyezte, hogy „régii történeti alapokon” állnak ezek a jogi következmények: „a Felvidék egy része, Kárpátalja, illetőleg Erdély egy része »visszatért a Magyar Szent Korona testébe.«” (158.) Azaz, a Szent Korona potenciális államszemélyiségként értelmezendő, amit például a román történetírás soha nem fogadott el. A kötet fogadtatása – a szerző várakozásának megfelelően – alapvetően pozitív volt. A tanítvány, Bónis György Szekfű folyóiratában dicsérte és értelmezte a munkát, maga Szekfű a *Magyar Nemzetben* értékelte (és nem tartotta szellemtörténetinek). A *Századok*ban Deér József kritikus hangot ütött meg, habár elismerte a könyv értékeit és jelentőségét. Törő aláhúzza, hogy Eckhart könyvének volt egy, az állami integritást hirdető jelentése is. Mégpedig az, hogy „a dualizmus közjogi harcainál alkalmazott Szent Korona-tan helyére egy területi integritást jelképező Szent Korona-eszme tradícióját állította”. (166.)

1943 és 1944 között Eckhart Ferenc a *Századok* folyóirat élén is számottevő munkát végzett. Szerkesztői beköszöntőjében hangsúlyozta, hogy minden tudományos iskolának helyet

kell kapnia a folyóiratban, de azt is kinyilvánította, hogy a történelem fő mozgatói a „szellemi okok”. A szerkesztés során a folyóirat következetesen náciellenes attitűdöt mutatott, e tekintetben is nemzeti érdekeket képviselt.

Az új világban, 1945 után Eckhart egy ideig szerencsésen megkapaszkodott: 1946-ban megjelent új tankönyvében az állam- és jogtudományi kutatásait foglalta össze, s ugyancsak ekkor választották a Magyar Történelmi Társulat elnökévé. 1947-ben már nagy kétségekkel szemlélte a szakma sorsát. A *Századokkal* kapcsolatban ismét megerősítette, hogy a folyóiratnak elsősorban nem politikatörténettel, hanem társadalomtörténettel kell foglalkoznia. 1848-ról a centenáriumi idején összefoglaló tanulmányt írt, amelyben a forradalmat úgy ábrázolta, hogy az minden tekintetben elmaradott környezetben bontakozott ki, és ez a tényező meg is határozta a kimenetelét. Kommunista kollégái ezért a nézetéért heves támadásokat intéztek ellene, úgy látták, hogy Eckhart tudományos mezbe bújtatott ellenforradalmi propagandát folytat, s hogy megtagadta 1848 dicső hagyományait.

Nemsokára radikális változások következtek be: 1949-ben a magyar történetírás szakmai irányítása a legrosszabb fordulatot vette, a Magyar Történelmi Társulat életében és működésében elkezdődött az Andics Erzsébet vezérelte korszak. Eckhart ugyan megtarthatta egyetemi katedráját, ám akadémiai tagságát visszaminősítették, s nem szólhatott bele a jelentős döntésekbe. Nem tehetett mást: visszavonult egyetemi tanári állásába.

Azonban itt sem várt rá nyugalom: Sarlós Márton kommunista indítással kirobantotta a második „szellemtörténeti vitát”. Láthattuk, volt már egy efféle vita 1931-ben, ám ez a mostani nem a tudományosság hagyományos eszközeivel és módszereivel zajlott, hanem az ideológiai megsemmisítés volt a célja. Sarlós az egyik egyetemi jegyzetben olyan megjegyzésre bukkant, amely bár a szellemtörténetet káros ideológiának minősítette, kiemelte, hogy „az adott történelmi helyzetben a szellemtörténet megindulása mégis haladást jelentett. Gyökerében támadta meg a magyar sovinizmus áltudományát”. (196.) Ennek kapcsán 1955 májusában a jogi karon vitaülést rendeztek, ahol felszólt Sarlós is, keményen támadva nemcsak a szellemtörténetet, de az egész eckharti életművet. Válaszbeszédében Eckhart lavírozásra kényszerült (még Sztálinra is hivatkozott), a szellemtörténettel szemben kritikus volt, ám vállalta korábbi munkásságát és kioktatóan bánt Sarlóssal. Tekintettel arra, hogy a szellemtörténet fogalmának nem volt pontos definíciója, ilyen alapon nem lehetett elmarasztalni Eckhartot sem. Mégis sokat ártott neki a tortúra, visszavonulását fontolgatta. Végül már korábban kutatott nagy témája, a magyar jobbágyság világa felé fordult.

Törő László Dávid könyve végén összegzést ad főbb gondolatairól. Kiemeli Eckhart és nemzedéke szerepét a magyar történetírás két világháború közti megújításában, melynek lényege „a politikatörténetet felváltó társadalomtörténeti orientáció” (216). Eckhartnál éppen a társadalomtörténeti vonatkozások jelentik az életmű legállandóbb irányát. Módszerében ragaszkodott a pozitivistá anyaggyűjtéshez és kezeléshez, de ennek nem mondott ellent a szellemtörténet iránti érdeklődése. „Eckhart fellépése egy minőségileg jobb alkotmánytörténet kibontakozását eredményezte, amennyiben európai kontextusban, szellem- és társadalomtörténeti alapon értelmezte újjá a vitás kérdéseket.” (219.) Kimutatta, hogy „történetileg létezik egy változó tartalmú Szent Korona-eszme, amelynek része az organikus államtan”. (219.) Gazdaságtörténeti tevékenysége és tudományos eredményei a szerző szerint az 1945 előtti időszakot tekintve voltak számottevőbbek.

Törő László Dávid hatalmas forrásanyaggal dolgozott, szerteágazó helyekről gyűjtve össze dokumentumait, s tárgyilagos mérlegelések után végül saját véleményét formált munkájában. Könyve jól tagolt, kiemeli a fontos összefüggéseket. A kötetet tartalmas és érdekes függelék zárja.

Monostori Imre

Mályusz Elemér
VISSZAEMLEKEZÉSEK
 Szerk. Soós István

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2021. 682 oldal

„Akinek hosszú élet jut osztályrészül, az talán el is végzi programját, de ha sírba száll, nincs aki folytassa munkáját” – írta Mályusz 1942-ben, egyik legvitatottabb műve, *A magyar történettudomány* előszavában. (7.) Ebben a szövegben igyekezett válaszolni az eredetileg az *Egyedül Vagyunk* című imrédysta lapban közölt cikksorozatát ért bírálatokra. Mályusz nem bízott semmit a véletlenre: míg a korszak történész-tudománypolitikus potentátjai közül sem Domanovszky Sándor, sem Szekfű Gyula, sem Hóman Bálint, sem pedig Klebelsberg Kuno nem hagyott klasszikus értelemben vett naplót vagy önéletrajzot az utókorra, Mályusz 1972 és 1975 között papírra vetette emlékeit. Ahogy az Közép-Európában lenni szokott, még saját családtagjai sem tudtak róla, hogy Mályusz műve létezik. Halála után, könyvtárának rendezésekor került elő a kézirat. Az elmúlt évtizedekben néhány részlet is megjelent belőle, elsősorban Soós István munkája nyomán, de a mű teljes kiadása csak most vált lehetővé, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárgyűjtésének segítségével.

A kötet maga monumentális: a 625 oldalra rúgó főszöveget függelék, bibliográfia, mutatók, fényképek egészítik ki. Kutatni kell, hogy hasonló vállalkozásra bukkanjunk az elmúlt időszakból, talán a kolozsvári Kelemen Lajos feljegyzéseinek két gigantikus kötetével vagy Márki Sándor naplóival lehet egyszerre említeni a mostani művet. Mályusz a 20. századi magyar történetírás egyik legnagyobb, ugyanakkor legellentmondásosabb alakja, halála óta szüntelen érdekli a történeti kutatást: Erős Vilmos, Papp István, Romsics Gergely, Orosz László, Szilágyi Ágnes Judit, Hubert Gabriella és mások fontos szempontokkal egészítették ki portréját, publikálták kéziratban maradt jelentős számú szövegét és elemezték működését, hatását.

Mályusz műve bizonyos értelemben szakmai életrajz – amennyiben ez a műfaj létezik. A kötetben viszonylag kevés dolgot említ családjáról, gyerek- és ifjúkori barátairól, időöltéseiéről, rokonokról, a feleségével való megismerkedésről vagy a történelmen kívüli érdeklődési köréről. Bár ez utóbbival kapcsolatosan a szöveget olvasva felrémlik, hogy talán nem is volt neki ilyen. A kötetnek nyugodtan lehetett volna az „én és a történettudomány” is a címe, oly mértékben domináns Mályusznak a szakmájához, kollégáihoz, a történettudomány módszereihez, vezető személyiségeihez való viszonya. Ezekben a viszonyokban, a rokon szálak és sorsok szövevényében a szöveggondozó igazítja el biztos kézzel az olvasót, nemcsak neveket, eseményeket oldva fel, hanem a több mint 1850 lábjegyzetben azt is megmagyarázza, hogy mire gondolhatott az emlékirat szerzője. Mindezt Soós István a szövegkiadói gyakorlatban ritka alázattal teszi. A nyolc fejezetből négy (*Újkori társadalomtörténet, Népiségtörténet, Egyháztörténet, Középkori történet*) arra reflektál, hogy Mályusz milyen szakmai kérdésfelvetések mentén konstruálta meg a maga pályafutását – de nincs benne például Kormányzattörténet fejezet, pedig Sándor Lipót iratainak 1926-os kiadása szintén új távlatokat nyitott a tudományág (és Mályusz) számára. Az első két fejezetben arra válaszol, hogyan is vált történésszé (*Miért lettem történész?*, illetve *Hogyan lettem történetíró?*), a két utolsó rész már inkább csak összefonja a szálakat, egyrészt a háborúvég és az azt követő időszak leírásával (*Átmenet: 1944–1948*), illetve a némileg líraira hangszerelt című utolsó fejezetben, amely a történetírónak az 1950-es évek végéig terjedő szakmai pályáját tekinti át (*Törött szárnyakkal*). A függelék a főszövegben meglehetősen ritka, bensőséges hangvételű vallomást tartalmaz Mályusz egyes lakhelyeiről és a hozzájuk fűződő viszonyáról.

A kötetnek számtalan olvasási regisztere létezik. Egyfelől lehet szórakoztató pletykagyűjtemény, hiszen megtudjuk, ki kinek volt a rokona, ki szerette a pénzt és a szakmából kinek volt

legalábbis ambivalens viszonya az alkoholhoz. Efelől is meg lehet érteni Mályusznak a Szekfűvel szembeni averzióit (bár nem biztos, hogy érdemes), mert a szerző elég precízen leírja, hogy korábbi elismerése, sőt rajongása hogyan váltott át nyílt ellenszenvbe az idősebb pályatárs hiúsága, hosszan leírt inkorrektégei és machiavellizmusa okán. A személyes ellentétekhez aztán hamar felzárkóztak a világnézetiek/történelemszemléletiek is. Ugyanakkor Mályusz nem ad magyarázatot például az ifjabb nemzedékkel, így elsősorban Kosáry Domokossal szemben érzett eleven utálatára – hacsak az nem lehetett a baj, hogy az általa elutasított személyiségek nagy része Szekfű-tanítvány volt. A mű így is elsőrendű olvasmány, bár pletykagyűjteménynek kétségkívül hosszú.

Más rétege lehet az olvasásnak egy mesterség (a történelmi) gyors professzionalizációjaként és egy nyomaiban még ma is létező szakmai munkaerő-gazdálkodási praxis látelleteként tekinteni a műre. Jól látszik, hogy a korszakban néhány kacika jóindulatán múlt minden: ha Dománovszky, Hóman, Klebelsberg vagy a későbbiekben Szekfű kiszemelt valakit, aki megszolgált a bizalmat, akkor annak jutott (nyilván szűkös) hely az akkor induló, nagy állami történelmi vállalkozások környékén, lett külföldi ösztöndíj, bentlakás és esetenként állás; persze regesztázással, másolással töltött zibbasztó évek és gyakornoki, magántanári, rosszul fizetett múzeumi posztok után. Az álláspiac rettentő szűkös volt: a pálya csúcának számító egyetemi tanári állásból talán kéttucatnyi állt a történelmesek rendelkezésére az országban. Mályusz is boldogan írja le, hogy első egyetemi tanári fizetésének feléért (több mint 200 pengőért) csináltathatót végre rendes könyvespolcot a lakásába. A szakmában leginkább az előző nemzedék kihalására, visszavonulására lehetett számítani, jó esetben új állások kormányzati hátszéllel történő létrehozására – a menekült egyetemek ügyét vagy a kolozsvári újbóli kézbevételeit ebben a kontextusban is érdemes nézni. A sorsokról döntők minőségérzékét dicséri, hogy ez a kézivezérelt, de tudatos állami történetpolitika nyomán kialakított rendszer elsőosztályú produktumokat hozott létre. Azok az alsó középosztályi, sok esetben az elszakított területekről származó fiatalberek (nők nagyon nehezen jutnak szóhoz ebben a milióban), akik a budapesti egyetem–történelmi szeminárium–Eötvös Collegium–Collegium Hungaricumok útvonalon szocializálódtak, bizonyos értelemben máig meghatározzák a magyar történettudományt. Mályusz nyilván tisztában volt a szerencséjével, de kilógott a sorból. Nem szerette az Eötvös Collegiumot – bár annak bibliotékája egész életében egyik példa maradt számára, és a kötet kevés lírai betétjének egyikét éppen e könyvtár leírásának szentelte. Nem érezte jól magát Bécsben sem, csak amikor már volt pénze és járhatott operába. Egy párizsi ösztöndíj pedig örökre megghiúsult alma maradt. És nem szerette Szegedet sem, ahova 32 évesen nevezték ki egyetemi tanárnak. Ez utóbbi tényt láthatóan nem is kötötte össze például leggyengébb, de legnagyobb visszhangot kiváltó műve, *A vörös emigráció* (Bp. 1931.) állami megrendelésével és a nagyhatalmú noszogatókkal. Néhány év múlva pártfogóival is feszült lett a viszonya, amin *A magyar történettudomány* kiadása (Bp. 1942.) bizonyosan nem segített.

És itt érkezünk el a visszaemlékezések olvasásának harmadik lehetséges módjáig, a történelmi pálya és identitás megkonstruálásáig. Mályusznak, úgy tűnik, nem volt szerencséje a tanítványaival: Szentgyörgyi Márián és talán Jakó Zsigmondon kívül alig van köztük olyan, aki végig pozitív színben tűnne fel a kötet lapjain. Az emlékező velük kapcsolatos megjegyzései számos esetben rosszállást sugallnak, és hasonlóan járnak egyes pályatársak is. Ez a permanens rosszkedv részben vagy egészben magyarázható persze az írás megszületésének körülményeivel, hiszen a középkorásznak visszakatulyázott, már idős Mályusz vet számot e lapokon pályájával, és láthatóan elevenen élnek benne 1945 utáni állás- és státuszvesztésének, a történettudományban való marginalizálásának emlékei. Az elkeseredettség odáig vitte, hogy 1946-ban komolyan eljárt a gondolattal: áttelepül Csehszlovákiába, az ősök Besztercebányájára. Ennek érdekében magával a budapesti csehszlovák követtel is találkozott: „hazai környezetemtől idegenedtem el. Végleg elegem volt belőle” (489.) – vallott erről. A csalódottság áthatja a mű-

vet, megkönnyebbülést csak néhány, két háború közötti alpesi nyaralás, könyvtárlátogatás és otthoni vizit leírása hoz. Pedig a szerzőnek van érzéke a dramaturgiai fordulatok kiemeléséhez, a szociológiai mélységű megfigyelésekhez. Ilyen háztanítóskodása 1916 nyarán a Hátszegi-medencében vagy a magyar Felvidék utolsó nyara 1918-ban, amikor Mályusz nemesi kúriák pókhálós almáriumaiból gyűjtötte az okleveleket *Turóc megye kialakulásához* (Bp. 1922.), hogy aztán évtizedekig be se tegye lábát a valamikori Felső-Magyarországra. Ebben az alapállásban az emlékező által választott stratégia a szigorú szakmaiságé, amennyiben az életpályát a történettudományi problémák felől alkotja újra, saját világát folyamatosan ütközteti mások (szükségképpen hibás) elképzeléseivel – ezt tükrözi a fejezetek beosztása, a művek szerinti haladás és a kutatóutak leírása. A hangsúlyosan önmaga köré szervezett elbeszélés kapcsán azonban óhatatlanul felmerül az olvasóban a belső inkohereciák problémája. Természetesen érthető, hogy az 1970-es években Mályusz bagatellizálja az *Egyedül Vagyunk*-ba írott cikksorozatát (azt állítva, hogy nem tudta, mely politikai irányhoz tartozik a lap, ami nyilván kegyes hazugság). A népiségtörténet elméleti alapjaival kapcsolatos okfejtései sem túl meggyőzőek, és nem egészen világos, hogy miben különbözteti meg saját elgondolásait a német *Volkstumskunde* javaslataitól. A visszaemlékezéseket érdemes tehát általában a történetész lenyomataként, nem konkrétan Mályusz öngazolásaként olvasni. A kötet előbbinek magisztrális olvasmány, utóbbiként azonban néha zavaróak az oldalanként előtörő panaszárdatok.

Egy hasonló terjedelmű, elképesztő tudományos apparátussal ellátott műnél elkerülhetetlen néhány pontatlanság (a román hadsereg nem 1919. októberében szállta meg Budapestet [139.]; Hekler Antal nevét a szerző vagy a begépelő rosszul írta [159.]; *A néma forradalom* szerzője Kovács Imre és nem István [335.] – de néhány rosszul használt írásjel mellett nagyjából ez minden), ám összességében Soós István lenyűgöző alapaossággal követte végig a memoáíró Mályuszt élete fél évszázadán, és olyan emlékművet állított ezzel az 1989-ben elhunyt historikusnak, amilyenre az életében minden bizonnyal a legjobban vágyott.

Ablonczy Balázs

Béla Tomka

AUSTERITIES AND ASPIRATIONS

A Comparative History of Growth, Consumption,
and Quality of Life in East Central Europe since 1945
Central European University Press, Bp.–New York 2020. 445 oldal

Tomka Béla legújabb angol nyelvű könyve a magyar olvasó közönségnek nem teljesen új, hiszen a 2011-ben az Akadémiai Kiadónál megjelent *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség: Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig* című monográfiájának átdolgozott változata. Tomka egyfelől szűkítette az időkeretet, elhagyta – bár nem teljesen – az 1945 előtti időszak bemutatását, másfelől bővítette elemzése tárgyát, most már nem csupán Magyarország, hanem a kelet-közép-európai régió gazdasági fejlődését tárgyalja.

A szerző fő célja, hogy a korábbi kutatásokkal ellentétben a gazdasági növekedést ne csupán a GDP növekedésén, hanem a fogyasztás és az életminőség javulásán keresztül mutassa be. Érvelése meggyőző, mivel a GDP-nek számos olyan összetevője van, amely egyáltalán nem tükrözi

a társadalom valós életszínvonalát. Ugyanakkor az is világos, és a szerző nem is titkolja, hogy a valós életkörülmények hiteles ábrázolásának számos módszertani problémája van. Legfőképpen az, hogy nem állnak rendelkezésünkre a fogyasztásra és az életminőségre vonatkozóan minden kizáróan hiteles adatok, illetve a gazdaság- és társadalomtörténeszek eddigi rész kutatásai is eltérő mélységűek és színvonalúak. Az összehasonlítást az is nehezíti, hogy az egyes országokról és régiókról, valamint a különböző időszakokról sincsenek egyformán megbízható adatsorok.

E módszertani nehézségekkel azonban Tomka megbirkózik. A gazdasági növekedés bemutatásakor Agnus Maddison vásárlóerő-paritáson mért egy főre jutó GDP-adatait veszi alapul. A fogyasztás mérőszámaként a Corrado Gini olasz közgazdásztól elnevezett Gini-indexet alkalmazza az egyes országok rangsorolásában, de itt hangsúlyosan figyelembe veszi a legújabb nemzetközi társadalomtörténeti kutatások eredményeit is a fogyasztási struktúráktól a nemek közötti egyenlőtlenségeken át a generációs fogyasztási szokásokig. A legnehezebben adatolható tényező az életminőség, amelyet a szerző talán az egyik legfontosabb összetevőnek tart. A sokféle felmérés közül leginkább az úgynevezett emberi fejlettségi index (Human Development Index) alapján végzi el az összehasonlítást az egyes régiók között, amelyet kiegészít a halálozási adatokkal.

Felmerül a kérdés, hogy mit mivel hasonlít össze a szerző? Először is, a könyv címében szereplő Kelet-Közép-Európa itt három országot jelent: Csehországot, Lengyelországot és Magyarországot. Az elemzés ugyan vállaltan Magyarország-központú, de nem zavaróan, mivel Tomka igyekezett a másik két ország gazdaságtörténetére vonatkozó releváns angol nyelvű szakirodalmat is feldolgozni könyvében. A szerző azonban nem e három országot veti össze egymással – bár időnként tesz utalásokat a köztük lévő különbségekre –, hanem a régió adatait hasonlítja össze Nyugat-Európa 15 fejlett államának adataival. Ebből adódik, hogy minden fejezet két fő részből áll. Előbb bemutatja a nyugat-európai, majd a kelet-közép-európai fejlődési sajátosságokat, amelyeket egyben össze is vet a nyugatiakkal. Így tehát a könyv címe nem pontos, hiszen amennyire szól Európa keleti feléről, legalább annyira a nyugatiról is.

Tomka fő célja, hogy a növekedésen, fogyasztáson és az életminőségen keresztül bemutassa, hogy Kelet-Közép-Európa és Nyugat-Európa 15 legfejlettebb országa (EU-15) között a 20. században mikor tapasztalhatunk konvergenciát, s mikor divergenciát. Fő megállapításai közé tartozik, hogy 1913 és 1939 között a kelet-közép-európai régió konvergált, míg 1945 és 1989 között átmeneti stagnációt követően divergált, a szocializmus összeomlása után pedig egy rövid átmeneti időszak után újra konvergál Nyugat-Európához mindhárom tárgyalt területen.

A könyv összességében egy kiváló szintézis, amely kézikönyvként is jól használható mindenki számára, aki meg szeretné ismerni Európa főbb gazdasági mutatóit. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy egy szintézis esetén bizonyos kérdések csak elnagyoltan vagy egyáltalán nem jelennek meg. Így teljes mértékben hiányzik a politikátörténeti háttér, ami nem különösen nagy probléma egy gazdaság- és társadalomtörténeti munkában, de a főbb politikai döntések motivációit legalább vázlatos formában hasznos lett volna bemutatni. Többek között azért is, mert ennek hiányában az olvasó nem tudja, hogy 1945 és 1989 között a szocialista rendszeren belül mikor és miért változott a politikai irányvonal, amelynek mindig voltak gazdaságpolitikai implikációi. Az 1953 utáni reform-korszakban a technikai-tudományos forradalom vívmányainak alkalmazásával a növekedés mellett a társadalom szocialista emancipációja volt a cél, majd az 1970-es években – egyre nehezebb nemzetközi feltételrendszer közepette – a fenntartás, de már nem a növekedés hajszolása lebegett a politikai vezetők szeme előtt. Néhány példával illusztrálva: az 1970-es években Lengyelországban a vezetés nem a növekedés céljával vett fel hiteleket és investált a nehéziparba rengeteg tőkét, hanem azért, mert a népességnövekedés olyan jelentős volt, hogy a rendszer ideológiájának – a teljes foglalkoztatottságnak – megfelelő munkahelyeket kellett teremteni a munkaerőpiacra belépő évi 2-300 ezer fiatalnak. Emellett lakást kellett (volna) építeni nekik, és élelemmel ellátni az egyre nagyobbá duzzadó

ipari körzeteket úgy, hogy a kollektivizálás elmaradása miatt a hatalom nem rendelkezett az élelmiszer-termelés és -elosztás monopóliumával. Lengyelországban a növekedés, a modern ipar felépítése propagandaszólam volt: a valóságban a túlélés volt a tét. Magyarországon az 1970-es években a gazdasági mechanizmus további liberalizálásának leállítását és a Kádár által is támogatott KGST integrációs reform felemás megvalósulása után szintén nem a növekedés volt az elsődleges cél, hanem a Szovjetuniótól kialakult, többé-kevésbé előnyös kereskedelmi szerződések kötése és a nyugati hitelek révén az életszínvonal szinten tartása, ami nagyjából sikerült is, s ezáltal az évtized végéig stabilizálódott a hatalom helyzete.

Ennél azonban sokkal komolyabb hiányossága a könyvnek, hogy Tomka Béla teljes mértékben mellőzte a kelet-közép-európai régió elhelyezését világgazdasági kontextusban, pedig véleményem szerint erre mindenképpen szükség lett volna. Így ugyanis a kötetből nem tudjuk meg, hogy a szerző hogyan tekint a régióra: Nyugat-Európa szerves részének, félperifériájának, esetleg perifériájának tartja azt? Tomka sajnos egyetlen bekezdést sem szentelt annak a hatalmas méretű szakirodalomnak, amely ezt a kérdést tárgyalja, így nem is foglal állást a kérdésben. Mindez tudatos döntés, mivel a narratívája szerint nem a régió világgazdaságban elfoglalt helye, hanem az 1945 után megvalósult, központosított szocialista parancsgazdaság az oka annak, hogy ezen országok leszakadnak Nyugat-Európától. Az újabb kutatások azonban árnyalják ezt az értelmezést. A létező szocialista rendszer – amely számos változtatáson ment keresztül –, a szovjet politika által támasztott korlátok és a kelet-közép-európai régió világgazdaságba való integrációjának következményei egyszerre járultak hozzá ahhoz a tényhez, hogy az 1960-as évek második felétől divergált a régió a Nyugattól.

E témában újabban egyre több – levéltári forrásokon alapuló – szakirodalom áll rendelkezésre. Oscar Sanchez-Sibony *Red Globalization: The Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev* (Cambridge University Press 2014.) című monográfiája, vagy a Jeronim Perović szerkesztésében megjelent *Cold War Energy: A Transnational History of Soviet Oil and Gas* (Palgrave Macmillan Press 2017.) című tanulmánykötetben szereplő esettanulmányok rendkívül bőséges forrásanyag alapján más megvilágításba helyezik a hidegháború és a szocialista blokk gazdaságtörténetét. Az 1953 és 1973 közötti időszakban – amely a nyugat-európai kapitalizmus „aranykora” – a kelet-közép-európai régió többé-kevésbé tartotta a fejlődési ütemet annak ellenére, hogy kimaradt a Marshall-tervből, az európai integráció minden előnyéből, sőt kereskedelmi embargóval, védővámokkal, a globális kereskedelemben korlátokkal, valamint tőke- és technológiahiánnyal kellett szembenéznie. Eközben a tudományos és technikai forradalom jelszava alatt hiába igyekeztek rendszereiket megreformálni, iparukat a nehéziparról a fogyasztás s ezzel együtt az életszínvonal növelését elősegítő vegyiparra átállítani, csupán a szovjet nyersolajtól váltak függővé végzetes mértékben. Majd az 1970-es években akkor indult meg igazából a régió globalizálódása, akkor volt lehetőség a nemzetközi gazdasági világrendszerbe integrálódni, amikor a gazdasági világválság is egyre inkább éreztette hatásait. Így Európa félperiférijaként a növekvő mennyiségű import finanszírozásához szükséges exporttermékek előállításához és az életszínvonal fenntartásához szükséges források megszerzéséhez az eladósodáson keresztül vezetett az út. Összességében tehát nem igazolható a kötet azon következtetése, miszerint csupán a kelet-közép-európai szocialista gazdálkodási mechanizmusok miatt következett be a divergencia. A rendszer a kényszerűen autark-időszakában éppen hogy jobban teljesített, mint a világgazdasággal szemben jóval nyitottabb, sorosabb kapcsolatai idején. A divergencia tehát akkor tapasztalható, amikor az érintkezés intenzívebb, és a félperifériás gazdaság erőteljesebben kapcsolódik be a nemzetközi munkamegosztásba.

Tomka feltételezése szerint amennyiben nincs negyvenöt évnyi szocializmus, akkor valószínűleg kiegyenlítődték volna a különbségek Európa két része között. Ezt a háború előtti konvergálással és a nyugat-európai államok egymás közötti kiegyenlítődéssel támasztja alá.

Az 1989 előtti időszakot illetően megfelelően érvel amellelt, hogy a szocialista rendszer szinte minden területen gátolta a növekedést. A rendszerváltás után 30 évvel viszont nehéz elfogadni azt az érvet, hogy még mindig az örökölt struktúrák miatt nem megfelelő a növekedés. A régió félperifériás jellegének (elmaradottabb urbanizáció és infrastruktúra, ritkább közlekedési hálózat, a továbbra is létező tökehiányos középosztály, a rossz hitelezés, a nyugati bankok még mindig meglévő bizalmatlansága, a piaci kiszolgáltatottság, a gyengébb humántőke stb.) elemzése közelebb vitt volna bennünket az elmúlt 30 év gazdasági divergálódásának és konvergálódásának megértéséhez. Tomka Béla ugyan a GDP-adatokra támaszkodva – több közzegzással egyetértésben – azt állítja, hogy 1995 és 2006 között Kelet-Közép-Európa és az EU-15 között jelentős konvergencia volt tapasztalható, csak éppen ez az időszak az EU-15-ök történetében sem tekinthető éppen az aranykornak. Ha visszalapozunk a második fejezetben tárgyalt 1953 utáni két évtizedhez, amikor a centrumországok átlagosan csaknem évi 4%-os növekedést könyvelhettek el, és a kelet-közép-európai államok ezzel a növekedési ütemmel is tudták tartani a lépést sokkal rosszabb nemzetközi feltételek közepette, akkor az 1995 utáni évtized teljesítménye nem tűnik olyan nagy sikernek. Különösen, ha figyelembe vesszük a szociális és jóléti juttatások jelentős csökkenését és a beáramló külföldi tőke nagyságát. Azt ugyanis a szerző is többször leszögezte, hogy a jóléti transzfereket figyelembe véve a közfogyasztás szintje Kelet-Közép-Európában gyakorlatilag a nyugat-európai átlagnak megfelelően alakult a második világháború után, különösen az 1960-as évektől. Ezt azonban egyáltalán nem lehetett elmondani az 1990-es évekre vonatkozóan. Összességében úgy foglalhatjuk össze, és ezt a könyv adatai is megerősítik, hogy az államszocializmus évtizedei megerősítették a kelet-közép-európai régiót az európai centrum félperifériájaként. A rendszerváltás utáni három évtized is azt bizonyítja, hogy a „visszacsatlakozás” is aszimmetrikus módon, tehát félperifériaként (elsősorban piacként és olcsó munkaerőbázisként) ment végbe.

Mіндеzen hiányosságok ellenére Tomka Béla könyve megkerülhetetlen munka mindazok számára, akik adatokat keresnek az 1945 utáni korszak történelméhez. A szerző narratívájával ugyan lehet vitatkozni, az adatokkal azonban kevésbé. Másfelől az is világos, hogy a mintegy félszáz oldalnyi bibliográfia ellenére bőven van még kutatásra váró terület a témában.

Mitrovits Miklós

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Ablonczy Balázs PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Barabás Gábor PhD, egyetemi adjunktus
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Farkas Csaba PhD, tudományos munkatárs
ELKH–PTE–ELTE, Középkori Magyar Egyházi Archontológia 1000–
1387, Budapest–Pécs

Katona Csaba tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest

Mitrovits Miklós PhD, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest

Monostori Imre kandidátus, irodalomtörténész

Nagy Adrienn PhD-hallgató
ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Pálosfalvi Tamás PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest

Rudolf Veronika egyetemi tanársegéd
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Sáfrány Tímea PhD-hallgató
EKKE Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger

Szabó Róbert Károly PhD-hallgató

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Turbucz Dávid PhD, tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest

Varga Dániel PhD-hallgató

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

- Tamás Pálosfalvi*: Two (Royal) Elections in Hungary.
Albert of Habsburg and Wladislas III Jagiellon 459
- Veronika Rudolf*: The Attraction of the Empire.
Bohemian–Hungarian–Austrian Relations between 1196 and 1214 505
- Tímea Sáfrány*: Office Renewals and Official Careers in Csongrád County
before 1848 531
- Dániel Varga*: A Preliminary to the Danube Confederation Plan:
Il Programma Ungherese 563
- Adrienn Nagy*: Border Change(s) and Smuggling.
Living along the Western Border of Hungary 585
- Dávid Turbucz*: The Activities of Miklós Horthy as Head of State in the 1920s 615

BOOK REVIEWS

- Márta Font*: The Kings of the House of Árpád and the Rurikid Princes.
Cooperation and Conflict in Medieval Hungary and Kievan Rus'
(*Gábor Barabás*) 639
- Csukovits Enikő (szerk.): Az Anjou-kor hatalmi elitje (*Csaba Farkas*) 641
- Jakab Réka – Kákonyi Anna*: Táguló és szűkülő terek.
A veszprémi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete (*Csaba Katona*) 644
- Sallay Gergely Pál*: „Hadiszalagon, kardokkal.”
Az első világháború hatásai az osztrák–magyar kitüntetési rendszerre
(*Róbert Károly Szabó*) 647
- Törő László Dávid*: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki.”
Eckhart Ferenc történelmi munkásságának főbb problémái [*Imre Monostori*] 649
- Soós István (szerk.): *Mályusz Elemér*: Visszaemlékezések (*Balázs Ablonczy*) 653

<i>Béla Tomka: Austerities and Aspirations. A Comparative History of Growth, Consumption, and Quality of Life in East Central Europe since 1945</i> <i>(Miklós Mitrovits)</i>	655
AUTHORS OF THIS ISSUE	659